

PAPP ZSOLT

Mozaikképek a létező szocializmusról

TALLOZÁS A TÉMA NYUGATI IRODALMÁBAN

Az alábbi áttekintés semmivel nem akar többet nyújtani, mint ami a címben található. Arról lesz szó, hogyan szólnak rólunk — mások, s eközben sem időrendben, sem témákban nem törekszünk kimerítő áttekintésre, tipizáló jellemzésekre. Személyes érdeklődéstől vezérelten kiragadunk egy-egy — kétségkívül domináns és reprezentatív — elméleti, politikatudományi, írói-eszszéisztikus, pártpolitikai, szociológiai és napi publicisztikai pozíciót, és röviden elmondjuk, hogyan viszonyulnak az *éppen létező* szocializmushoz egyes nyugat-európai szerzők, gondolkodók. Az írásnak nem témája tehát a marxizmus körüli viták története; nem foglalkozik a szocializmus-elméletekkel, vagy ezek történetével; nem kíván fényt vetni a nyugati baloldal mai vagy korábbi önreflexióira, szocializmusértelmezéseire.

1. A NEMZETKÖZI FÜGGŐSÉGI VISZONYOK ELMÉLETEI

Meghatározott okokra visszavezethető szünet vagy „szélcsend” után a hatvanas évek második felében jelentős lökést kapott az imperializmus struktúráinak és reprodukációs mechanizmusainak tudományos kutatása. Ebben az időben fontosnak mondható munkák sora jelent meg Franciaországban, az Egyesült Államokban, az NSZK-ban. A szerzők között tucatnyira rúgott a latin-amerikai társadalomtudomány ottani származású művelőinek száma [1]. A téma — némileg leegyszerűsítve — a társadalmak nemzetközi rétegződése volt. Ez a rétegződés politikai, gazdasági, technológiai és katonapolitikai okokra volt visszavezethető, és a rétegződésben megnyilvánuló egyenlőtlenség aszimmetrikus interakciós mintákban csapódott le, ami az elemzések három összekapcsolódó részstruktúrában különítettek el. 1. Az első struktúrában található a kapitalista társadalmak egyenlőtlenségei és az ebből adódó konfliktusfelületek, amelyek közös érdekszervezetek útján politikailag jelentős mértékben semlegesítődnek; 2. A második struktúrába került a kapitalista és szocialista társadalmak között fennálló gazdasági és technológiai szakadék, ami a szocialista társadalmak autonómiája dacára számos szempontból aszimmetrikus kölcsönös kapcsolatokhoz (penetrációhoz) vezethet; 3. Végül egyértelmű dominancia- vagy dependenciaviszonyok fennállása állapítható meg a nyugati kapitalista társadalmak és a harmadik világ országainak többsége között. Ez utóbbi különös jelentőségét az adta, hogy a harmadik világ országai a világ-gazdaság jellege és szervezetei folytán sokkal mélyrehatóbban kapcsolódtak a

A szocializmus fejlődésének időszerű kérdései hazánkban c. országos elméleti konferencia (Szeged, 1987. február 19—21.) anyagából.

kapitalista országokhoz, mint — bizonyos kivételekkel számolva — a szocialista világ országaihoz.

Felidézve egy keveset a korabeli álláspontokból, figyelemre méltó volt az Egyesült Államok nemzetközileg operáló gazdasági és pénzügyi szektorainak tulajdonított szuperimperialista szerep (Pierre Jalée megfogalmazása). Eszerint az USA a világkapitalizmus stratégiai *top management*-jeként cselekszik, és minden más kapitalista államnak, köztük Nyugat-Európa országainak és Japánnak a cselekvési lehetőségeit végső soron az Egyesült Államok érdekei határozzák meg, — vagy korlátozzák. Ebből a hegemoniális vezető szerepből kiindulva számos kutató Nyugat-Európa és Japán nemzeti burzsoáziáinak elnemzetietlenedését és az USA-tőkének való alárendelődését, szatellizációját prognosztizálta. A szuperimperializmust mint a hierarchikusan kiépült egyenlőtlenség rendszerét értették: ennek csúcán található az Egyesült Államok, mint technológiailag domináló, gazdaságilag és pénzügyileg világméretben operatív *supermetropol*, ehhez képest a nyugat-európai országok kétségkívül döntő gazdasági és technológiai területeken működő másodrendű *submetropoliszok*, és a harmadik világ legnagyobb része az amerikai—európai—japán metropoliszok *perifériája*. Az utóbbiak nemzeti burzsoáziája pedig stratégiaileg nélkülözhetetlen „hídlábakat” szolgáltat az „északi metropoliszokból” kiinduló kapitalizmusnak. Nézzünk most egy keveset abból, ahol rólunk volt szó.

Nos, a korabeli szuperimperializmus-elméletekben — függetlenül attól, hogy ezt a kifejezést használták vagy sem —, a szocialista társadalmak úgy jelentek meg, amelyek kevésbé fejlett termelőerők és alacsonyabb életszínvonaluk folytán vagy alárendelődnek vagy beletagozódnak a kapitalista világ gazdasági rendszerbe [2]. Emellett szólt a technológiai és szociális-gazdasági konkurrencia, a nemzetközi fegyverkezési verseny és a fogyasztói szokások internacionalizálódása [3]. Az a szocialista országoktól produkált nyitás, melynek során a tőkés nyugat részleges gazdasági befolyást nyert (közös tervek, beruházások) a Szovjetunió és Kelet-Európa egyes területein, a szocialista országok „törékennyé lett autonómiájának” tézisént illusztrálta. A szocialista országok, hangzott a diagnózis, feladták sokat hangoztatott gazdasági önállóságot, és sokkal határozottabb külső orientációt kívánnak megvalósítani, mint amit ideológiájukban hirdetnek. A korabeli tünetek és megnyilatkozások — a „túlszárnyalás” politikájának meghirdetése, a hasonló, sőt magasabb növekedési ráta elérése, a verseny a technológiai vívmányok terén (mind a fegyverkezésben, mind a fogyasztásban), a nyugatinak mondott életstílusismérvék megjelenése — olyan tényezőkként kerültek bemutatásra, amelyek a termelés és forgalom, a kutatás és fejlesztés nemzeti prioritásaiként a világ gazdaságba való beépülést szorgalmazzák.

A korabeli vitákban nem kérdőjelezték meg ennek esélyét, ám kérdésesnek tartották a politikai autonómia fenntarthatóságát. Az elmúlt 15 év fejleményei tükrében a gazdasági felzárkózás (modernizáció) *politikai rendszerfüggő* jellege, illetve ez irányú *invarianciája* került éles megvilágításba [4].

2. ÁLTALÁNOS ELMÉLETEK

Az általános elméletek, vagy ahogy néha mondják, a Nagy Elméletek elmúlt tíz-tizenöt éves képződményeit nézve, rögtön sajátos helyzetbe ütközünk. A Nagy Elméletek nem tudnak a szocializmusról, vagy ha igen, hallgatnak

róla. Felmerülhet nyomban, mit értünk Nagy Elméleten? Itt elfogadjuk Almási Miklós egy korábbi tanulmányának szempontjait [5]. Tekintsünk vissza. Nos, az öreg Karl Popper — ki ugyan már a második világháború után a „nyílt társadalom” előnyeiről írva „letette a garast” — a hetvenes években a természet, a társadalom és az objektivációk „három világ”-elméletével foglalkozik. A francia Foucault az uralom köznapi-pszichikai intézményeit elemzi, az angol Giddens az evolúciós történelemelmélettel hadakozik, a nyugatnémet Gadamer a *mű*-ben rejlő közlés szubjektív megfejthetőségéről ír, az amerikai Kuhn a tudományos igazság paradigmáinak evilági módosulásait boncolgatja, a nyugatnémet Jürgen Habermas a kommunikációban rejlő meg egyezés lehetőségét vizsgálja. Ő egyébként egy korábbi munkájában [6] az evolúciós problémákkal, a társadalom szervezési elveivel és ezek újkori bonyolódásával foglalkozva eljut egy pontig, amikor így fogalmaz: „egy különös problémát jelent az ún. szocialista átmeneti társadalmak besorolása”. Ezek fejlődéselméletileg tekintve vajon a fejlett kapitalizmusnál magasabb társadalmi formációk, vagy ugyanannak a fejlődési foknak a variációjáról van szó? — teszi fel a kérdést, és *nyitva hagyja*. Az immár több ezer oldalas életmű felől nézve legalábbis sajátos ez a visszafogottság vagy szűkszavúság. (Miközben korrektsége elvitathatatlan: nem nyilatkozik, nem minősít ott, ahol nem kutatott.)

Kiragadva a témákat, kanyarodjunk el két izgalmasnak mondható elméleti pozíció egy-egy problémafelvetési módja felé. Általános társadalomelméleti, illetve politikai szociológiai elemzémódokat idézünk. Jóllehet nem beszélnek expressis verbis a létező szocializmus társadalmi-szerkezeti-politikai jelenségeiről, mégis nehezen kikerülhetők, s kivált mai, problémamagyarázatokat és problémamegoldásokat kereső világunkban talán megengedhető, hogy expressis verbis nem nekünk címzett mondandójuknak egy-egy részét „címzettként” magunkra is vonatkoztassuk. A nyugatnémet társadalomelmélet kiemelkedő gondolkodójáról, Niklas Luhmannról [7] és az ugyancsak német politikaelméletet talán legjelentősebb figurájáról, Claus Offeról [8] van szó. Miért lehetnek érdekesek a számunkra? Mert a fejlett társadalmak bizonyos fennállási és működési kritériumait kutatják. Az egyik egy átgondolt modernizációelméletet fejt ki, a másik — egyebek mellett — a politikai-uralkodó rendszerek jelenkori társadalmi elfogadottságának ún. legitimációs feltételeit vizsgálja. Nézzünk egy keveset ezekből a tanokból.

Nos, Luhmann úgy véli, hogy a XIX. század óta futó európai fejlődés egyik alapvető vonása az, hogy a társadalmakban alrendszerek vagy részrendszerek válnak el egymástól. Ezek véleménye szerint nem a kutató tudat produktumai, hanem a társadalmi élet — a modernség! — velejárói, aminek megfelelői nyomon követhetők a mindennapi életben is. Ezek a részrendszerek, úgymond, különböző feladatok teljesítésére különülnek el: más és más a funkciójuk. A társadalom effajta funkcionális differenciálódása azzal jár, hogy az egyes funkciók ellátására elkülönült intézmények, struktúrák, működésmódok épülnek ki. (És nem szükségszerű, mondja, hogy minden funkcióra mindenkor kiépüljenek az intézmények vagy struktúrák. Ám az ellátatlan funkció akkor is ott van — csak „hallgat”). Megítélése szerint a társadalom evolúciója azt az utat követi, hogy a korábban sok funkciót ellátó alapegységek — amilyen a család, a nemzetség — *felől* a kevés funkciójú, ám nagyszámú részrendszer különválása *felé* tart. Mit jelent mármost a társadalom modernizációja, modernizációs állapota? A külső és belső igényekhez, változásokhoz való szaka-

datlan és nagyfokú alkalmazkodóképességet — mondja —, ami éppen az alrendszerek elválása és a funkciók alrendszer-specifikus „leosztódása” folytán valósulhat meg. Így, ekkor léphet egy szféra multifunkcionalitása helyére a sok szféra egyfunkcionalitása. Mondhatnánk így is: a részterületek *egycélúsága* a modernizáció kritériuma. Véve egy példát: eszerint egy vállalatnak mint gazdasági egységnek csak a hatékonysággal, a racionalitással kell törődnie. A szociálpolitikával más intézményeknek (részrendszereknek) kell foglalkozniuk, a teljes foglalkoztatást szintén más szférák kell, hogy biztosítsák. A közösségképződést úgyszintén egyéb „alrendszereknek” kell szavatolniuk. Ám, ha egy vállalatnak a hatékony termelés mellett szociálpolitikával, teljes foglalkoztatással és közösségteremtéssel is kell foglalkoznia, akkor olyan funkciókeveredés következik be, ami szükségképpen tönkreteszi az eredeti feladat (hatékonyság) eredményes ellátását. Az *egyéb* feladatokra *egyéb* részrendszereknek kell kiképeződniük.

A szerző kiterjedt életművében több kötetben mutatja be, hogy mit ért az különülések kialakulásán, s hogy az egyes funkciók ellátására milyen konkrét s egyre hatékonyabb „működésmódok” dolgozódnak ki. Sorra veszi a gazdaság, a politikai rendszer, a közigazgatás, a jogi szféra, a tudomány és oktatás, a tömegkommunikáció, a szocializáció stb. területeit. Úgy látja, hogy bizonyos időszakokban bizonyos részrendszerek ellátnak *meghatározó* szerepeket (19. sz.: gazdaság), ám ez módosul (a 20. sz. derekára a tudomány és információtermelés „önállósult részrendszerei” veszik át a „funkcionális primátust”). „Meghatározó szerep”? Ezzel „vigyázni kell”. Az egyes részrendszerekhez csak azok sajátos „nyelvén”, „logikáján” belül maradva lehet „hozzászólni”. Előfordul, mondja Luhmann, hogy rövid távú előnyökért megtörik a részrendszerek önállóságát és figyelmen kívül hagyják ezek sajátos kapcsolódási módjait. Ez azonban modernizációs zsákutcákhoz, társadalmi diffúzióhoz vezet. A modernizáció ugyanis nemcsak az egyes részrendszerek elkülönülését, hanem *sajátos* — saját logikákra építő — *kapcsolatát* is jelenti. Így a politikai rendszer (pártrendszer, parlament stb.) csak a jogi szféra beiktatása — közigazgatás — révén „kommunikálhat” a társadalommal. Egy új politika újfajta prioritása nem irányulhat közvetlenül a társadalom felé. Aztán: az állami-kormányzati szféra a gazdasági alrendszerhez csak annak „nyelvén”, a pénzen keresztül közvetíthet impulzusokat. Ha az állam a gazdaságot orientálni akarja, ezt csak a pénzfeltételek (kamatok, hitelek, pénzérték-megváltoztatás stb.) útján lehet megtenni, s ha ilyen értelemben nem lehet szólni a gazdasághoz, jobb nem is szólni hozzá! Inkább tegye az a magáét. Érdekes aztán — s ezzel befejezzük Luhmann megidézését —, amit a választási rendszerről, mint a politika önvédelmi eszközéről ír. Arról sokat tudunk, írja, hogy a politika „természetes expanziós jellege folytán” folyton „rátelepszik” a társadalomra. No és fordítva? A politikai rendszert talán nem kell megvédeni a társadalmi akaratok örökös és mindenirányú nyomásától? Dehogynem — s véleménye szerint erre szolgál a választási rendszer. Ez azt jelenti, hogy csak meghatározott időközökben, előre megalkotott, jogilag formalizált csatornákon, szabályok és „alakóságok” szerint tud a társadalom „természetes módon” hozzáférni a politikai rendszerhez. S bár, mint még jelezzük, ez az elv nem abszolútizálható, mégis elmondható, hogy a választás mint eljárási rendszer útján bizonyos mértékben sikerül elválasztani a politikailag reveláns és politikailag nem reveláns cselekvést. A kettő nem mosódik egybe, és nem gyakorolhat ellenőrizhetetlen-kanalizálhatatlan nyomást a politikára. A választási rendszer arra

szolgál tehát, hogy a társadalom „ezer szálon futó” befolyásával és nyomásával szemben a politikai részrendszer *mint* részrendszer védje a maga önállóságát. Ha a választási rendszer tökéletlen, ha a társadalmi akaratok nem formalizálhatók, nem rendelhetők hozzá „csatornákhöz” és „alakiságokhoz”, akkor — természetesen egyéb kedvezőtlen körülmények fennállásának esetét sem kizárva — a mindennapi élet halmozódó feszültségei „inadekvát formákban”, forradalmak és ellenforradalmak formájában jutnak el a politikához, úgy, hogy elsöprik azt. Persze, mondja szerzőnk, a választási rendszer mint a politika önvédelmi eszköze *önmagában* kevés. A választások hozhatnak olyan „széllökéseket”, amelyek akadályozzák a folyamatos, homogén politizálást. Ezért kívánatos e szféra további olyasfajta önvédelmi eszközét beléptetni, mint a neokorporativizmus. Ekkor a nyilvánosság teljes kizárásával tárgyalnak és alkudoznak nagy érdekhordozó testületek, relativizálva a mindenkori választások fejleményeit.

Kanyarodjunk át Claus Offe politikai szociológiája felé. Luhmanntól a modernizáció részrendszer-szemléletű megközelítését idéztük fel, Offe-től hozunk példát a politika „részrendszerébe” vagy inkább annak „előterébe” behelyezett *egyéni magatartás* megközelítésére. Offe azt vizsgálja, hogy a modern politikai uralmi rendszer mit kell, hogy teljesítsen ahhoz, hogy elfogadják — hogy állampolgári oldalról lojalitás, elfogadókészség, bizalom épüljön ki irányában. A belpolitikai lojalitás, az állampolgári bizalom — mondja — akkor áll elő, ha a társadalom nagy érdekcsoportjai sem egymással, sem az állammal nincsenek tartós konfliktusban. Ha egymást „tolerálják”, az állami-politikai rendszer pedig „követik”. Mármost milyen felsőpolitikai eszközökkel állítható elő az elégedetlenség és engedetlenség effajta hiánya? Négy ilyen eszközt különböztet meg. 1. Kívánatos, hogy az állampolgár teljesítő-képességével arányos *ellenszolgáltatásokhoz* (bérek, keresetek, jövedelmek) jusson, hogy materiálisan „kompenzálják”. 2. Kívánatos a *demokratikus részvétel és beleszólás* meghatározott nagyságrendjének biztosítása, meghatározott területeken. Meghatározott nagyságrend? Igen; sem a részvétel és beleszólás túlsága, sem ezek deficitese, kibelezett állapota nem kívánatos: lojalitászavarokhoz vezet. Éppígy tudni kell egymástól elválasztani azokat a területeket, ahol a részvétel és beleszólás megengedhető (kommunális szektor, infrastruktúrapolitika stb.), és ahol elkerülendő vagy kivédendő (távlati fejlesztési programok, energiapolitika). Engedni kell működni a „saját szervezetek” világát, ahol az állampolgár jelen van és jelenlétét-befolyását, ezzel jelentőségét tapasztalhatja; ettől el kell választani azokat a szinteket és formákat, ahol a saját szervezetek illetéktelenek és működési zavarokat keltenek. 3. Társadalmi azonosságtudatot biztosító *integratív értékű szimbólumokat, értékeket, ideológiákat* kell működtetni. Ezek a kommunális, etnikai, rétegbeli, regionális-történeti stb. szintektől a nemzeti, sőt nemzetközi azonosulásokig terjedhetnek. Általuk az állampolgárok a valahova tartozás és az együvé tartozás élményét nyerik el. 4. Végül a politika nem mondhat le a *represszióról*: az ellenőrizhetetlen és nemkívánatos politikai akaratok és motívumok elfojtásáról vagy elnyomásáról. — A szerző a vázolt sémák súlyozásainak, lehetséges kombinációinak és valóságos együttjárásaiknak érdekes lehetőségeire hívja fel a figyelmet. Természetesen az a „jó”, — a politikai-uralmi rendszer zökkenőmentesen akkor legitimálódik —, ha kevés a represszió és az első három tényező mindegyike „megfelelő nagyságrendben” van jelen. Ez azonban egy ideális határhelyzet, ritka kivétel. *Valamelyikből mindig több van, másból*

mindig kevesebb. De hát, melyik az a faktor, amelyikből elég a „kevesebb” is? Van-e olyan, amelyikből „sosem elég”? Aztán: e több-kevesebb nagyságrendben előálló faktorok milyen optimális kombinációkat — és milyen gyakorlati-politikai csődhelyzetekhez vezető kombinációkat — mutatnak? Példával szólva: elég-e — mondjuk — a demokrácia „meghatározott nagyságrendje” a belpolitikai lojalitás biztosításához? Elegendő-e — mondjuk — a demokrácia és az identitásbiztosítás párosítása, ha ezek mellé nem társul megfelelő jövedelem és életszínvonal? S aztán: mi jellemző ránk? Mikor melyik „tényezővel” operáltunk az elmúlt három évtizedben, most merőben analitikus szemszögből nézve? Hogyan követték egymást nálunk ezek a lojalitás-teremtő faktorok; melyiknek milyen volt a kibontakozási íve; mikor milyen „állapotban” találkoztak és összegeződtek?

3. POLITILÓGIA ÉS ESSZÉ — DIÓHÉJBAN

Itt kell megvallanunk, hogy azért is indítottunk a fenti „részben rólunk, vagy hozzánk is szól a mese” elméleti nézőpontok felől, mert amit a nyugati politológia *expressis verbis* rólunk mond, az nemcsak, hogy nem hízelgő, vagy lesújtó, hanem árnyalatlanul sovány és megsemmisítően semmis. A nyugati politológia — némi túlzással, mégis elmondható — pártállására való tekintet nélkül differenciálatlan a szocializmus országai kapcsán, s miközben társadalmaink működéséről gazdaságilag és társadalmilag-szociológiailag kétségkívül többet tudnak, mint korábban, politikai rendszerünk és rendszereink működéséről 1986-ban körülbelül ugyanazt olvashattuk, mint húsz évvel ezelőtt. Nem lehet itt elhallgatni, hogy ez alighanem a saját önkép tájékoztatáspolitikai kialakításában meglevő mulasztásokkal is összefügg. A süket csönd, avagy az egytömbű, antinómikus dorongolás leírásainál nem érdemes időzni, bár figyelmen kívül hagyni hiba volna azokat. A nyugati és keleti (szocialista) társadalmak szembeállítására majdnem minden politikatudományi írás refrénje, s ezen belül aztán „válogathatunk”. A nyitottat szembeállítják a zárttal, a parlamentárista a totalitáriussal, a pluralistát a monistával, az alulról szerveződőt az etaistával, az érdektagoltat a bürokratikus szervezettel — és így tovább.

Innen nézve nem érdektelen persze a megítélés elmozdulásainak bekövetkezése. Egy példa. A korábbi polgári politológiában a „totalitárius politikai rendszerek” címszó alatt összevontan taglalták a fasizmust és a „bolsevik típusú szocializmust”. Ez a tradíció a hatvanas-hetvenes évek fordulóján néhol megszakad. Egy korabeli jelentős nyugatnémet polgári politológus páros kötetében olvassuk a következőket. [9] Totalitárius társadalmi-politikai képződménynek tekinthető az olasz fasizmus és a német nemzeti-szocializmus uralmi rendszere, melyekkel a spanyol s a későbbi görög rendszerek hordoztak rokon vonásokat. Ezek a tőkés társadalmi és gazdasági rend válságtermékeiként jöttek létre. Jellemzőjük egy hiperaktív, militáns szociális mozgalom, amely mozgósítja a létében veszélyeztetett középrétegeket, s a katonai fegyelem és a vezérelv révén a társadalom mélyreható átpolitizálását valósítja meg, lényegében ellenforradalmi társadalomelképzelések irányában. „Ezzel szemben állnak a szovjet típusú uralmi rendszerek, mind történelmi kialakulásformáikban, mind nemzeti-kommunista variánsaikban, Kínában, Kelet-Európában és a harmadik világ egyes országaiban. A kommunista uralom más történelmi, társadalmi és gazdasági előfeltételek talaján alakul ki, mint a fasiszta nemzeti-

szocialista rendszerek. Az előbbieket alapját egy forradalmi társadalomfejlesztési modell adja, és a társadalompolitika olyan racionális-bürokratikus formáját állítják elő, amivel a fasiszta rendszereket nehéz összehasonlítani. A Szovjetunió ma egy olyan társadalmi-politikai rendszert testesít meg, amely a külső és belső veszélyeztetések dacára több generáción át életképesnek bizonyult, és több különböző fejlődési fokon áthaladva fennállásában és társadalompolitikai célkitűzéseiben megerősödött.” „Ezt a két modellt a totalitarizmuskutatás címszava alatt vonják össze, ám a közös elnevezéssel végrehajtott összehasonlítás mind tudományosan, mind politikailag problematikus”. Termékenyebbnek látszik — írják — a totalitarizmus fogalomtól elbúcsúzni és az egyes rendszerek differenciált elemzését megadni. — Hogy persze ez a differenciálás mennyire nem általános, erre „jó” példát szolgáltat a balról „átcsúszott” francia újjobboldal ténykedése a hetvenes években. [10]

Hozzunk most egy példát arra nézve, hogy a hatvanas évek végén nyugat-német baloldali szociáldemokrata szerzők — az Abendroth-féle marburgi iskolából — hogyan ítélték meg a szocialista, szovjet típusú fejlődést. Különösen figyelemre méltók talán az idézet végén összegezett várakozások — amelyek java része az 1966—68-as reformhullám dacára nem teljesült, ám ettől még az említett politológusok megmaradtak baloldaliaknak és szociáldemokratáknak. [11] Így írtak: „A bürokratikus sztálini önkényuralom megteremtette saját meggyengülésének és későbbi felszámolásának feltételeit. Amennyiben a szovjet társadalom iparosodott, úgy küzdötte le visszamaradottságát... Az iparosodás jóvoltából az orosz történelemben először jött létre a technikai, gazdasági és adminisztratív intelligencia széles rétege, amely az eltorzított marxista ideológia racionális magvát elfogadta, és tartósan a személyes biztonság és a tudományos kutatás és képzés relatív szabadsága megteremtésére ösztönzött. A nagyszámú és kulturálisan megerősödött munkásság feltámadt passzivitásából és artikulálni kezdte a szabadságra és biztonságra vonatkozó követeléseit... Az ún. desztalinizálás megnyilvánulásai — a gazdasági és államapparátus decentralizálása, a jogállamiság vonásainak bevezetése, a fogyasztói szükségleteknek és a lakosság társadalmi érdekeinek tolerálása — kifejeződései voltak a korai felhalmozási korszak lezárulásának és a társadalmi gazdaság folytatódó akkumulációja kezdetének. A szovjet típusú társadalmak liberalizálása gazdasági kényszerűséggé lett. Hogy ez a leépítés és ez az átalakulás... amely az eredeti felhalmozás korszakában jött létre, nem visszaesések nélküli, és csak nagyon lassan halad előre, ez természetes. A demokratizmus egyes elemei még hiányoznak: munkástanácsok, szabad és titkos szovjetválasztások, több szovjetpárt vagy legalábbi frakció engedélyezése a párton belül, a szakszervezetek függetlensége, sztrájkjog, a tervezés demokratikus formája stb. Ugyanakkor a szovjet társadalom ma elvileg szabadnak látszik, hogy »feltörjön azokhoz a célokhoz, amelyeket meg akar ragadni«. — Éppen a Szovjetunió példáján bizonyítható annak a módszerbeli eljárásnak a kétes volta, amely a kiinduló tendenciában progresszív forradalmi diktatúrát, amely egy iparosodás előtti társadalomban következik be, s amely az iparosodás bevezetéséhez egy racionális elméletet igényel, a már iparosodott társadalmak fasiszta diktatúráival... hasonlítja össze. A manapság szélesben elterjedt felfogás, mindkét jelenséget külsőlegesen analógiák alapján, a »totalitarizmus« kategóriája alá vonni, elzárja az utat a minőségi tartalmi különbségek elemzése, éppígy a történelmi funkciók megértése elől”. Hogy a baloldali szociáldemokrata

mokraták kritikája — és várakozásai! — hogyan élnek tovább, erre később visszatérünk.

Tovább tallózva a nyugati politológiában, nézzünk most egy szociáldemokratákkal is szimpatizáló liberális szociológust, politológust, Ralf Dahrendorfot. 1980-as tanulmánykötetében a következőket írja. [12] A szocialista országokban arról van szó, hogy ezek „elválaszthatatlanok a növekedéstől, mégpedig az ipari (s valamelyest a mezőgazdasági) növekedéstől. A központi tervezés kapcsolja össze az állam struktúráit a termelés expanziójával. Mivel nincsenek választások, a termelési célok teljesítése lesz a siker kritériuma mind a miniszterek tucatjai, mind a hivatalnokok ezrei számára. Más oldalról állandóan erre, a termelés érdekeire emlékeztetik a mindennapok emberét is... Ezek a tények visszatükröződnek a szocialista országok osztálystruktúrájában. A szocialista ideológusok természetesen azt állítják, hogy ilyen nincs. Ez persze — folytatja Dahrendorf — csak abban az értelemben igaz, ahogy elmondható, hogy időközben a piaci társadalmakban is a tőke és a munka a kerítés ugyanazon oldalára állott; így (a szocialista társadalmakban) az állami és gazdasági funkcionáriusok, valamint a dolgozó emberek ugyanazt a gazdasági expanziót képviselik... A szocialista társadalmak osztálystruktúrája valójában explicitebb, mint a liberális társadalmaké. A funkcionáriusok a klasszikus értelemben uralkodó osztályt alkotnak. Megvalósítanak egy kétségbeesett dróthúzást, amennyiben a megfelelő időben a fedelet kinyitják, egy kis gőzt kiengednek, hogy a robbanást elkerüljék... Ami szükségképpen csődbe jut... Ezekben az országokban a tőke helyét a politikai bürokraták új osztálya vette át, és a bértárgyalások vagy -sztrájkok, a választások és kormányváltások helyére a nem átlátott egyezkedések bonyolult eljárásai léptek, amelyek minden pillanatban összeomolhatnak. Mivel nincsenek biztonsági csatornák, amelyek a liberális politikai és gazdasági rendszerekbe beépítettek, minden egyéni előny követelésének politikai formát kell felvennie. Amikor egy szocialista országban a növekedés abbamarad, akkor a több fogyasztási cikk óhajására a válasz az elnyomás.” — Mi mindebben a meghökkentő? Hogy ezt a kis „mínuszgyűjteményt” a nyugati féltéke egyik legképzettebb, saját viszonyairól legfinomabb elemzéseket hozó, igen nagy hatású szociológusa, politológusa adja, akinek írásain egyetemisták, felnőttek szocializálódnak az NSZK-tól Angliáig. Feltehetjük a kérdést: ha egy Dahrendorf így látja, mit várhatunk a többiektől, a klasszissokkal gyengébbektől és képzetlenebbektől? Mit várjunk, mondjuk, az újságíróktól? És itt találjuk az *észlelési paradoxont*, megítélésünk *kognitív aszimmetriáját*.

Mert — több pontos igencsak eltérve a fentiektől — a nyugati sajtó 1980-ban már jó évtizede azt írta, hogy: — legalábbis Magyarországon — erőteljes fogyasztói orientáció és egyéni boldogulási igény található; a funkcionáriusok pragmatisták és a politikai bürokraták, ha vannak, láthatatlanok; itt-ott vannak sztrájkok; kísérleteznek az alkotmány és a választási rendszer reformjával; az egyéni előnyök keresése a növekedés nyakára tekeredik; többet fogyasztanak, mint amit megtermelnek — magasabb az életszínvonal, mint ami indokolt lenne. És így tovább. Hogy „a több fogyasztási cikk óhajására a válasz az elnyomás”? Magyarország éppen *nem* ezt az utat járta, ami nem jelenti, hogy a választott út volt a legjobb — de hát elnyomás sem volt, kivált nem a fogyasztói szükségletek elnyomása.

Kognitív aszimmetria: a *teoretikus* a különbségeket és változásokat lefedő sémákban gondolkodik, az *újságíró* látja a sémátlanodást — és a kétféle meg-

ítélés nem találkozik egymással. Hogy a képletet tovább bonyolítsuk, idézünk meg egy nagyformátumú író, kinek viszonyainkról szól beszámolója az *itt már nem látom a sémát — ám annál rosszabb rájuk nézve* megítélést hozza. Hans Magnus Enzensberger 1985-ben több napot töltött hazánkban, sétált, beszélt, tájékozódott. [13] Miért érdemes hát az ő útbeszámolójából idézni — éppen a fentebbi globálisan aluminosító és elutasító Dahrendorf-féle jellemzés után? Mert Enzensberger elmondja, hogy Magyarországon étellel, elevelességgel, igyekvő akaratokkal találkozott. „Budapest mindmáig megőrizte világvárosi rangját és csillogását”. „Legyőzhetetlen vágyak”, „találékonyásra ösztönzés”, szókimondás, nyitottság, elégedettség, lüktető zsbongás, „talpalatnyi paradicsom” — ezek Magyarország jellemzői. De *hogyan mondja* mindezt? Tanulságos, mulatságos, és helyenként kínosan mulatságos megidézni „diagnózisát”.

Az író ugyanis minden életjel mellé negatív értékmínősítést, diszkriminatív jelzőt tesz.

Az idelátogató nyugatiak, írja, elképednek. Nem ilyennek képzeltük a kommunizmust. Mit találunk? Nincs gondterheltség, nincs sorbanállás maroknyi krumpliért, a vendéglőkben árad a jókedv, „patakokban folyik a szilvapálinka”, a nyugatiak örömmel váltják be pénzüket. Ő is elégedett, de — mint írja — nem tudja, miért. Nem hajlandó — igaza van! — „két kávéházi viccből és csárdásmuzsikából” összerakni a „reformgulyást”. Ehelyett? Szétnéz a városban, s mit talál. Homlokzatokat, falfelületeket, neogótikusban, szecessziósban (amit mint stílust — leszögezi — utál), de úgy!, hogy minden málladozik, minden repedezik, minden megfeketedik. Széttörnek a kapubejárók szőlőfürtjei, torzók a díszítő angyalok, állvány támogatja a tévé (volt tőzsde) palotáját — tetején fák nőnek —, rozsdás a vörös csillag a főkapitányság házatetején. Minden „a pusztulásban sugároz méltóságot, a széthullás pátoszát zengi”.

Kövessük még nyomon „képünket”, ezt az elvitathatatlanul bravúros írói teljesítményt. A *viszolygó fintorgás*, a *csakazértis fanyalgás* csúcsprodukciónak. Ne felejtjük; egy hatvanas években szocializálódott, egykor markánsan újbaloldali entellektüel figyelget minket. Ki egyszer már nagyon csalódott.

Tehát, „igaz, van műemlékvédelem” — írja —, „de csak bizonytalan meszelgetés”, ami „nem hatol a dolgok mélyéig”. A régi anyagot „félszívűen, felületesen kezelik”. „A múlt felszámolását akaró rendszer őrzi a múlt széttörédező maradványait.” (Itt a kétlövetű szemrehányás, a mindenáron fanyalgás: lám, hogyan — széttörédezzve! — őrzi a múltat. Vajon mit kapnánk a fejünkre, ha semmiféle múltörzés, ha csak a neofita gőz mindent átmeszelése?) Írónk visítózó nőket, ordítózó gyerekeket, málladozó padokon ülő nyugdíjasokat, ócska asztaloknál kártyázó lumpeneket, régimódi ridiküllel sétáló utcányi lányokat, 1932-ben készült zekéket lát Budapesten. (S egy teltalálat: „itt még létezik a nép”, az, amelyik nyugaton már feloldódott a középosztály olvasztótégelyében. „Parasztcrcok, proletárcrcok, lumpenarcok, különböző foglalkozások arcai, régi osztályok arcai.”) Ahol lakásban jár: elhalványult polgári ragyogás. A Lenin körút: „kizsákmányolás és díszítés, kosz és ragyogás, összeomlás és idill” keveréke. Van kávéház, de ronda, van építészeti stílusnyom, de nagyzási mániát tükröz. A Marx téren lehet közlekedni és vásárolni, ergo (óh, újbaloldal-reminiszcenciák!) itt „a banalitás két istenét, a közlekedést és a fogyasztást imádják”. (Hol a hon, mivel írónk megbékélne?! — mondhatnánk.

Százezer biciklista és uniformis látványa kapcsán a banalitás mely isteneit sát. [14] Idézzünk két passzust az első fejezetből és a bevezetőből. „A szovjet társadalmi rendszer, bár szocialistának minősíti önmagát, az előttünk álló problémák egyikére sem kínál meggyőző megoldást. Ellenkezőleg, az állam és a társadalom feletti bürokratikus uralom, amely a hatalom semmiféle hatékony ellenőrzését nem engedélyezi, már régen képtelennek bizonyult a reemlegetné?) Benéz a hivatalokba, ezek kicsik és áporodottak, bennük nadrágszíjas férfiak eszegetnek, és mit lát a Körút boltjaiban? Harmincéves celofándíszítések, ósdi papírszalagok az üvegek nyakán, papírvirágok, megsárgult dobozok. Kioszkok, hivatalok, szállodák, előtereik? Rajtuk a „vidéki ártatlanság”, a „diktatúra színvaksága”, a „keleti tömb stílusa”, a „merev kaszárnyaszellem”, a „fejletlen szovjet esztétika jelei”. Hol járt az író? — kérdezhetnénk. *Látja, amit akar?*

Következik sok találó, kínosan pontos észrevétel. A belső: udvarok piszkossága, otthagyt szemét és építési anyag; a levélsekrenyek számtalan átragasztott nevéen ott a lakásviszonyok nyomorúsága; a Lenin körút hol „börtönudvarra”, hol „karavánszerájra” emlékeztető kapualjaiban a „lehangoló szegényes bőség”. Rengeteg hanglemez, video-, s egyéb kazetta, blue jeans és folklór. Pfuuj, ez „édes szemét, a nép ópiuma”. (Bizony az, mondhatnánk.) De hát, — hogy jön ez össze a „diktatúra színvakságával” és a „kaszárnyaszellemmel”? Csak nem tetszik semmi. Igaz, Csepelen érezhető a reform, szétbontották a nagy méreteket, a munkások géemkáznak és jól keresnek, tudnak vásárolni — de minden *píha*: sivár, kátyús, barakkos, füstös, stílustalan, öreges, rezignált, berozsdásodott. Tervgazdálkodás? „Elaggott, érlemeszesegett.” Magángazdasági élénkítés? „Bomló és bűzös.” Minden „szétmálladozik, széttöredezik”. *Eddig is rossz volt — kevés munkafegyelem, kevés erőfeszítés, kevés felelősség — ezután is rossz lesz.* Magasabb árak, nagyobb egyenlőtlenség, munkanélküliség. *Hogy szabad véleménynyilvánítás? Ez végképp nem tetszik.* Aki megszólal, vagy zavarosan bölcs ellenzéki, vagy cinikusan szemfényvesztő rendszerhű. „Minden és mindennek az ellenkezője igaz” — mondja az író — „opportunizmus, cikkcakosság, kétértelműség”.

Fejezzük be. Ne felejtsük: itt nem egy újságíró, hanem egy André Gide vagy majd' Heinrich Böll nagyságú író mért meg minket. Eredménye a hatvanas évek elvilágtalanodott újbaldalijának tipikus megítélése. Polgárnak — a megvetett polgárnak — nem talál minket, így ez se tetszett; kommunisztának — pontosabban bigott vonalhűeknek — szintén nem talált minket, s ez a másféleség *sem* tetszett. Írását a Die Zeit-ben mértékadó nyugatnémet értelmiségiek tízezrei, netán százezrei olvashatták. Sajnálatos, hogy ez az ezoterikus fölény elemzőbb választ nem kapott, ugyanott. Mert elmondhattuk volna, hogy írónknak fogalma sincs a kelet-európai reformok „honnan hová”-járól, (miként egy Dahrendorfnak sincs). Hogy prepotens módon nem vett tudomást a példátlanul megnövekedett kulturális kínálatról és fogyasztásról. Hogy szemforgató módon elfelejtette, hogy ideológiai paraméterek alapján is be lehet rendezni utcákat, előtereket és kapualjakat — egy az egyben —, amelyek élehetőségéről még mindig elmehet meggyőződni.

Apriori ellenszenv és értetlenség — aminek komplementer pólusa a tájékoztatlanul fölényes és sematizáló Dahrendorf.

Kilátásaink — ha az igényesebb ránk-figyelőket vesszük — nem túlságosan jók tehát.

4. PÁRTÁLLÁSPONTOK

Nem kizárható, hogy az imént említett 68-as baloldali szociáldemokraták is részt vettek a Német Szociáldemokrata Párt 1986-os „új elvi programjának” megfogalmazásában. És — felénk tekintve — belefogalmazták az elmúlt tizenöt év mozdulatlanágából eredő csalódásaikat, várakozásaik megghiúsulásformra, s ráadásul megterheli a nemzetközi kapcsolatokat. A szociáldemokrácia nem azért utasítja el a »létező szocializmust«, mert az netán szocialista lehetne, hanem azért, mert a »létező szocializmus« ellentmond bárminemű szocializmus liberális alapelveinek.” — „A kommunista kormányzású országokban a megcsontosodott uralmi struktúrák és az egyéni felelősség hiánya gátolja a termelőerők kibontakozását.”

A kép azonban bővíthető és bővítendő. Idézünk a Frankfurter Rundschau 1986 márciusi számából. [15] Az SPD három parlamenti képviselője még az *SZKP XXVII. kongresszusa előtt* elemzést készített a szovjet gazdaság és társadalom változásáról, amelyet „véleményük szerint a nyugat még nem értett meg”. Az elemzést vitairat formájában átadták pártjuknak. Ebből idézünk. Nos, írják az elemzők, a szovjet gazdaság extenzív szakaszának volt egy megfelelő termelési rendszere, amely hozzájárult a gyors iparosításhoz. A gazdaság komplexsége válásával felszínre kerültek ennek ellentmondásai. 1. Nem fűződik érdek a termékek értékesítéséhez, mivel a mennyiségi termelést juttalmazzák; a mezőgazdaságot és a szolgáltatásokat elhanyagolták, ezáltal az egyéni fogyasztási igények kicsorbultak és ellátási nehézségek keletkeztek; 2. Nem fűződik érdek a kapacitások kiaknázásához és a költségpóroláshoz, mivel nincs verseny; 3. A vállalatok nyereségességét a gazdasági árrendszer hiánya miatt nem lehetett megállapítani; 4. A tervezési rendszer nehézkes, és változásra képtelen; 5. Hiányzik az ösztönzés a műszaki fejlődés eredményeinek a termelésben való alkalmazására.

A magyarországi reformok is a fenti hiányosságok miatt merültek fel — mondja a beadvány —, és a következő alaptételt fogalmazták meg. „Ha egy célt közvetett eszközökkel el lehet érni, akkor ezeket előnyben kell részesíteni a közvetlen beavatkozásokkal szemben; ha közvetett eszközöket kell alkalmazni, akkor ezeknek — ha lehetséges — pénzügyi eszközöknek kell lenniük; ha egy cél a költségvetési és pénzpolitikai eszközök alkalmazásával nem érhető el, akkor a nem pénzügyi eszközök alkalmazása előtt mindig meg kell vizsgálni, hogy a cél reális-e.” (Lám, hogyan látnak ma bennünket némely nyugatnémet szociáldemokraták: azt a pozitívumot is tulajdonítják, amiben hiányt szenvedünk.)

Vegyük tovább a beadvány elemzésének néhány szempontját. Melyek — eszerint — a Szovjetunióban megfogalmazott újfajta célok? 1. A vállalati önállóság kiépítése; legyenek önálló bővítési és modernizációs programok; 2. Nagyobb önállóság a bérek és munkahelyek alakításában, valamint a szakképzettség fejlesztésében; 3. A legfelső és középszintű tervhatóságok irányadó funkciója csökken, tudományos és tanácsadó szervekké alakulnak át, személyi állományuk leapasztásával. Ezáltal a szovjet gazdasági rendszeren belül rendszerváltozás kezdődik, anélkül, hogy feladnák a kollektív tulajdon alapelvét. Kezdeményezések tapasztalhatók a minisztériumok és vállalatok közötti alá-és fölérendeltségi viszonyok megváltoztatására.

A beadvány szerzői a Szovjetunió belüli reformok hajtóerőiről szólva, a novoszibirszki tudományos központ megállapításait idézik. Ezek szerint az ed-

digi tapasztalatok azt igazolják, hogy a Szovjetunióban a gazdasági irányítási mechanizmus javítása *nem* úgy játszódik le, hogy elavult alkotórészeket fokozatosan hatékonyra cserélnék. Hanem — a kommunizmus építése során — a termelési viszonyok rendszerei igen ritkán, több évtized alatt egyszer váltják egymást a maguk konkrétóságában. Az ilyenfajta fordulat viszont annál átfogóbb és mélyrehatóbb.

A szerzők úgy látják, hogy a Szovjetunióban nem korlátozott részreformokról, hanem hosszú távú célokat követő, végleges formákat még nem nyert átalakulásokról van szó. Követni kell a vitát — írják — amely az SZKP-ban Aganbegjan és Bogomolov akadémikusok között az *emberi tényezőről* folyik. Eszerint a termelőerők fejlődését minden eddiginél nagyobb mértékben össze kell kötni a demokrácia és az öngazgatás formáival; a termelőerők kollektív formáin belül fokozni kell az egyéni kezdeményezést, ami nem jelenti a magángazdasági rendszerhez való visszatérést. A tudományos és technikai fejlesztés meggyorsítása csak úgy lehetséges, ha nem kampányok következnek, hanem az emberek abban érdekeltté válnak. A koordináció, a hatékonyság, az eredményes központi irányítás érdekében kívánatos a decentralizálás és a szocialista öngazgatás. Az 1982 novemberi Andropov-féle „fordulat” óta világos jele van annak, hogy a szovjet vezetés nemcsak beszél a változásokról, hanem a szovjet rendszeren belül valóban politikai reformokat akar végrehajtani.

Külpolitikai oldalról támogatni kell a SZU reformtörekvéseit — írják a szerzők —, mert a Kelet—Nyugat közötti viszony kiéleződése jelentősen leszűkítené a Szovjetunióban a reformok gazdasági és politikai mozgásterét. Ezért kedvezni kell a „biztonsági partnerkapcsolatokra” törekvő politikának. Látni kell, hogy a '80-as évek fordulópontot jelentenek — SDI, befolyási övezetek harca, a „jólét vége” —; problémák kiéleződése várható a szocialista országokban, amit már nem lehet pusztán gazdasági változásoknak betudni, hanem a politikai rendszerek rovására is írhatók. Következtetések: 1. Harcolni az európai biztonságpolitikáért; 2. Ennek révén is növelni a kétoldalú mozgástereteket, és megkönnyíteni a szerkezeti reformokat (a Nyugatra vonatkozóan is!), 3. Összeurópai gazdaságpolitikai kapcsolatokat kell kiépíteni, ami a stagnálások és ökológiai gondok leépítésének feltétele Keleten és Nyugaton egyaránt; 4. Az SPD továbbra is bírálja a demokrácia és az emberi jogok megsértését, ezért is, hogy a Szovjetunió és a kelet-európai országok mint modell, továbbra is alkalmatlanok. De sok kérdésfeltevésben világosan felismerhetők a hasonlóságok, amelyeket reformokkal kell leküzdeni. A magyar kísérletek azt bizonyítják, hogy a közvetett állami gazdaságirányítási módszerek hatékonyak és működőképeseek lehetnek, és ösztönzést nyújthatnak a gazdasági válság leküzdésére. A szovjet gazdasági és tervezési struktúrák megreformálásának eredménye csak hosszabb idő múlva fog átfogóan megmutatkozni. A szovjet reformok azonban már ma érdekes tanulságokkal szolgálnak arra vonatkozólag, hogyan lehet a népgazdasági tervezés technikájának továbbfejlesztésével válságokat leküzdeni, és átállni a minőségi növekedés pályájára.

Befejezve, az előterjesztés így fogalmaz: le kell küzdeni a régi sztereotípiákat. Sem az alábecsülés, sem a bizalmatlanság nem okozhat újfajta veszélyeket. Innen nézve sem az iskolák, oktatási intézmények, sem a tömegtájékoztatási eszközök között nincsen kielégítő kapcsolat, Kelet és Nyugat között. Ugyanakkor nagy lehetőségek kínálóznak a környezetvédelem, a kulturális csere, a tudományos-technikai együttműködés terén. Mindeközben *még várat magára a Kelet-Európában folyó viták anyagainak lefordítása* — mondják a

szerzők. *Tanszékeket kellene létesíteni Kelet- és Nyugat-Európa egyetemlein, amelyek profilszerűen a kelet—nyugati kapcsolatok javításával foglalkoznának.* Régebbi javaslat, hogy hozzanak létre közös kelet—nyugati intézetet Kelet-Európa politikai fejlődésének kutatására. A szerzők végül Gorbacsov főtitkár 1984-es angliai megfogalmazását idézik: „valamennyiünknek tanulnunk kell az együttélést egy megváltozott modern világban”, ami a Keletre és Nyugatra nyilván egyformán vonatkozik.

Végül egy záróidézet az Olasz Kommunista Párt kongresszusi tézistervezetéből. [16] „Nem a miénk a szocializmusnak egy olyan koncepciója, mint a termelési eszközök és csereeszközök teljes államosítása és a tervezés közgazdasági irányítása, mert ez, mint a történelmi tapasztalat mutatja, bürokratikus hatalomformákhoz, alapvető gazdaságtalanságokhoz, valamint az újítás és a kutatások lefékezéséhez vezet. Számunkra a döntő elemek a társadalmassítási folyamatok és a gazdasági demokrácia kiterjesztésének folyamatai.” Egy későbbi alfejezetben — amely megismétli az OKP XVI. kongresszusán megfogalmazottakat — ezt olvassuk: „Az októberi forradalomnak történelmi jelentősége van, és a Szovjetunió népeinek döntő súlya és szerepe volt a náci fasizmus döntő vereségében, az emberiség egyharmadának nem kapitalista útra térésében. E társadalmak azonban nem modellek; súlyos, megoldatlan problémákkal küzdenek gazdasági, társadalmi és politikai életükben. Figyelemmel kísérjük ezeknek az országoknak a reformpolitikáját, az újító javaslatok megindulását. Objektív szellemmel értékeljük az új szovjet vezetés erőteljes politikai és diplomáciai kezdeményezését az enyhülés és leszerelés terén.”

5. A KELET-EURÓPA IRÁNTI KUTATÓI ÉRDEKLŐDÉS NYILADOZÁSA

A hetvenes évek második felétől az amerikai marxizmusnak, ezen belül a szociológiai rétegződés- és struktúrakutatásnak hullámaiba szervesen kezd beépülni a szocialista társadalmak struktúrája iránti érdeklődés. Harry Braverman, Michael Buravoj, Eric Wright és John Roemer munkáival olyan szerzők sora jelentkezett, akik a klasszikus és monopolkapitalizmus munkamegosztásos, rétegződésbeli és üzemi rendszerei után érdeklődnek, és nem akarnak megállni a kapitalista viszonyok kutatásánál. Kiemelendő Michael Buravoj, aki a *Socialist Review*-ben 1981-ben írt tanulmányában magyar kutatási eredmények alapján próbálja kinyomozni a szocialista gazdaság—üzemi viszonyok jellegzetességeit. Az amerikai újfajta osztályelemzési vonulatnak van olyan leágazása tehát, amelyik a Kelet-Európával való összehasonlítás felé fordul, és felteszi a kérdést, osztályszempontból átmeneti, keverék vagy „keleti típusú”, állam vezérelt társadalmakról van-e szó. [17] Figyelemre méltó ez azért is, mert a kelet-európai társadalmak vizsgálói eddig — részben nyelvi okokból, részben a személyes kutatói érdeklődés alakulása miatt — többségükben a térségből elszármazó emigránsok voltak, esetleg a kivándoroltaknak az óhazához kötődő gyermekei. [18] Most viszont megjelentek az első olyan kutatók, akiket kizárólag a téma érdekessége vonz — gyakran el az orszáig. Az illetőknek van amerikai kutatási múltjuk és elméleti becsvágyuk az általánosabb összefüggések kelet-európai hatásmechanizmusainak, variációknak vizsgálatához — amint Tamás Pál írja. [19] Többről van tehát szó, mint kisebbségek kulturális azonosságkeresési gondjairól; inkább beszélhetünk valamilyen szociológiai üzenetet tartalmazó kutatásokról. Tudunk arról is, hogy

túl a rétegződésen és az üzemi viszonyokon, múltunk és közelmúltunk története is érdeklődést kelt. Amint ismert, Ránki György történészprofesszor több éve oktat az amerikai Indiana Egyetemen, Bloomingtonban, az ott 1979-ben létesített tanszéken. A magyar történelem iránt érdeklődők történésznek, szociológusnak, politológusnak vagy közgazdásznak készülnek, és Ránki professzor szélesebben vett Kelet-Európa történetet is oktat. Amint egy interjúból megtudjuk, [20] az elmúlt öt évben négyszáz hallgatója volt. Ennek egy nehezen felbecsülhető része „nem vehető komolyan” (mivel ún. civilizációs kurzusként vette fel a magyar történelmet). Az öt év alatt tizenkét konferenciát rendeztek, ahol néhány alkalommal összehozták a Magyarországgal foglalkozó tudósokat a világ minden tájáról; kötetet jelentettek meg, 28 diák írt valamilyen magyar témából disszertációt, köztük közgazdászok, történészek, szociológusok, néprajzosok, illetve annak készülőik.

6. NAPI SAJTÓ ÉS AZ ÁTTEKINTÉS VÉGE

A nyugat-európai napi sajtó hazánkat — közismerten, ezért rövidre véve — „szocialista mintaországnak” írja le. (Ez a „rácsodálkozás” még akkor is tartott — a hetvenes évek közepén — amikor már egyre kevesebb alapja volt). Mi vagyunk a „jókedvű világfiak” Kelet és Nyugat között, mi vagyunk a „felidézett közép-európaiság”, az „alkotó különtség”, a „budapesti csoda”. Az „összeegyeztethetetlen dolgok ötvözése”, a „szellemi hagyományok és dogmák összebékítése”, a gyors eredmények, a határozott változtatások, a nyitott határok, a mozgékonyosság és a realizmus, az ellenszavazatok és a magánvállalkozás „országá”. Pár éve olvassuk: „most új szakítópróba előtt állunk”, élet-színvonalunk magasabb, mint a tényleges teljesítmények, „hanyatlásérzés” és „leromló statisztikák”. „A reformot folytatni kell.” Tegyük most félre a napi sajtót, és próbáljunk megfogalmazni néhány benyomást: hogyan ítélnék meg minket, odaátról.

A szociológia jó ideje használt megkülönböztetését elővéve, sajtóságosan másként vagyunk megítélve — mint *Magyarország* — a *társadalmi rendszer*, illetve az *emberi életvilág* optikai felől. Ha a *rendszert* — rendszerünket — vesszük, itt gazdasági téren viszonylagos megértéssel találkozunk, politikai — politológiai — téren viszont uralkodik a globálisan sommás, negativisztikus, ultimativan elutasító hang. Ám ha leereszkedünk az *életvilág* — a mindennapi élet — színterére, eközben, érdekes módon, a hideg-rideg, kioktató-elutasító hang enyhül, sőt, felmelegedik. Aki fentebb a *rendszer*-problémák síkján tudomást sem vesz rólunk, vagy ha igen, nem „akceptál” minket, mondván, hogy termelésentenzivitás, etatizmus, paternalizmus, bürokrácia, mozdulatlan-ság, zártság — az a *mindennapi élet* síkjára leereszkedve azt mondja, hogy fogyasztán, nyilvánosság, érdekvédelmi szervek, állam előtti autonómiák, konszenzuskeresés, nemzettudat-keresés, józan külpolitika.

Nyilván nem pusztán propagandánkon, tájékoztatáspolitikánkon múlik, hogy ezt a kettős tudatot — kettős megítélést vagy kognitív aszimmetriát — fokozatosan megszüntessük.

JEGYZETEK

[1] A francia vitából kiváltképpen említendőek Samir Amin, Argiri Emmanuel, Pierre Jalés, Christian Palloix, illetve Charles Bettelheim, az USA-ból Paul A. Baran, Paul M. Sweezy és Harry Magdoff; a latin-amerikai társadalomtudományból Fernando Cardoso, André Gunder Frank, Celso Furtado írásai. — A maga útját és „világelméletét” járó Immanuel Wallerstein szocializmusértelmezéséhez ld. Szentés Tamás utószavát „A modern világgazdasági rendszer kialakulása” c. kötethez (Budapest Gondolat 1983).

[2] Ld. erre Ekkehart Krippendorff Bevezetőjét az általa szerkesztett Internationale Beziehungen c. kötethez (Köln 1972); Francois Palloix: L'économie mondiale capitaliste (Paris 1971), Dieter Senghaas (szerk.): Imperialismus und strukturelle Gewalt. Analysen über abhängige Reproduktion (Suhrkamp 1972).

[3] Ld. erre Ursula Schmiederer: Systemkonkurrenz als Strukturprinzip der internationalen Politik, in: Politische Viertel-Jahresschrift 1972; Sowjetunion und China. Zwei Wege des sozialistischen Aufbaus (München 1970); Zur Kritik der Sowjetökonomie (Berlin 1969, benne Ch. Bettelheim); Übergänge zum Sozialismus (Kursbuch 1971, 23); ch. Bettelheim: Ökonomischer Kalkül und Eigentumsformen (Berlin 1970); Bettelheim, Dobb, Foa, Huberman, Robinson, Mandel, Sweezy és mások: Zur Kritik der Sowjetökonomie (Berlin 1971); Bettelheim, Castro, Guevara, Mandel, Mora: Wertgesetz, Planung und Bewusstsein (A tervezés vita Kubában) (Frankfurt 1969).

[4] Ld. erre Ágh Attila: A „politikai fejlődés” a harmadik világban, Valóság 1981/4; Kopátsy Sándor: Egy reformkoncepció világgazdasági háttere, Valóság 1986/12.

[5] Világosság 1984 október.

[6] Zur Rekonstruktion des Historischen Materialismus (Frankfurt 1976, 167. o.).

[7] Luhmannról kitűnő magyar nyelvű tanulmányok állnak rendelkezésre Pókol Béla jóvoltából: Modernizáció — a társadalmi szférák funkcionális elkülönülése, Társadalomtudományi Közlemények 1983/3; Iparosítás és modernizáció, Társadalomtudományi Közlemények 1984/3; A társadalmi innováció automatizmusai, Valóság 1985/4; A modern tőkés állami beavatkozás természetének megértéséhez, Szociológia 1984—85/1—2; Niklas Luhman médiumelmélete, Szociológia 1986/1—2.

[8] Claus Offe politikaelméletére von. ld. Papp Zsolt: Konszenzus és kihívás (Kossuth 1985) egyes írásai.

[9] Otto Stammer—Peter Weingart: Politische Soziologie (München 1972) 120—125. o.

[10] Vö. pl. André Glucksmann: Les maitres penseurs (Paris, 1977); La betise (Paris 1985) A mestergondolkodók; Az ostobaság hatalma — németül 1978, 1985).

[11] Wolfgang Abendroth—Kurt Lenk (szerk.): Finführung in die politische Wissenschaft (München 1986) 148—153. o.

[12] Ralf Dahrendorf: Die neue Freiheit (München 1980) 79—80. o. — Hankiss Elemér időközben megjelent tanulmánykötete — Diagnózisok 2. Magvető 1986 — kitűnő összegezését adja a kelet-európai rendszerek újabbkeletű nyugati politológiai leírás-kísérleteinek. Idézzük ezt bővebben. A „totalitáriánus államok” típusú megközelítések után „megindult az újabb és újabb definíciós kísérletek sorozata. Voltak, akik „autokratikus” (White, 1977), mások „proteriánus” (A. C. Janos), megint mások „oligarchikus” rendszerekként (D. P. Hammer) próbálták értelmezni a kelet-európai társadalmakat. Voltak, akik „leninista monizmusként” (Ph. C. Schmitter), „mono-organizációs társadalomként” (T—H. Rigby), vagy „monarchiaként” (W. Brus) írták le őket. Fölmerült a „bürokratikus”, illetve „legális nacionális autoritarianizmus” (A. C. Janos), a „participációs demokrácia” (R. V. Daniels), a bürokratikus „államkapitalizmus” (A. G. Meyer, M. Djlilas) és a „korporativizmus” fogalma is (Schmitter and Lembruch 1979). És végül vannak kutatók, akik a pluralizmus fogalmának valamilyen változatával próbálkoztak. H. G. Skilling „kezdődő pluralizmusról”, Hammer és Taubmann „bürokratikus pluralizmusról”, J. F. Hough „intézményes” vagy „intézményesített pluralizmusról”, Alex Nove „központosított pluralizmusról”, G. Sartori „egypártrendszeres pluralizmusról” szól. Más kutatók szerint — Archie Brown, Andrew C. Janos — indokolatlan pluralizmusról beszélni, amennyiben ennek sine qua non-ja, hogy a társadalmi és politikai aktorok autonómiával rendelkeznek. A vita folyik tovább — írja Hankiss (i. m. 94—96. o.).

[13] Die Zeit 1985. május 3. — Napjaink egyik nagyhatású Amerika- és Szovjetunió-ellenes pamfletjét Régis Debray írta: Les Empires contre l'Europe (Paris 1985) A nagyhatalmak Európa ellen — németül 1986).

[14] Irsee-i program 1986 június.

[15] Frankfurter Rundschau 1986. március 4. („A régi sztereotípiákat le kell küzdeni” címmel.).

[16] Javasolt tézisek az OKP XVII. kongresszusára (Firenze 1986. április 9—13) — Alessandro Natta, az OKP főtitkára 1986 nyarán egy interjúban így fogalmaz: „Keleten a modernizálás irányában kell fejlődni, ezt még nem ismerték fel, de meg kell várni, vajon lehetséges-e?” (Osteuropa 1986 júl.).

[17] Ld. erre: Az amerikai szociológiáról. Interjú Szelényi Ivánnal, Szociológia 1983/3, Ld. még a M. Buravoj — Th. Skocpol (szerk.): Marxist Inquires. Studies of Labor, Class and Status (Chicago—London (1982) c. kötet bevezető tanulmányát, illetve ennek hivatkozott irodalmát.

[18] Jórészt az ő munkáik, írásaik töltik meg a Béctől Svájcban és Nyugat-Berlinen át Londonig húzódó Kelet-kutató intézetek kiadványait. Kiemelnék ezek közül a Soviet Economy, Soviet Studies, Problems of Communizm és Ideological Perspectives c. folyóiratokat, amelyek elsősorban a szovjet gazdaság problémáival foglalkoznak.

[19] Vásárfia. Washingtoni jegyzetek. Élet és Irodalom 1986 okt. 31.

[20] Magyar tanszék Bloomingtonban. Beszélgetés Ránki György professzorral. Kritika 1986/10.

Buday György: Charles Doughty